

Valve-Liivi Kingisepp

Tartu ülikooli emeriitdotsent

Otto Wilhelm Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe“ võlus

Elame pidevalt meie mitmekülgse kultuurielu ümmarguste tähtpäevade lummuses. Nii täitus käesoleva aasta 5. jaanuaril 200 aastat Äksi koguduse õpetaja, Tartumaa praosti Otto Wilhelm Masingu (1763–1832) toimetatud „Marahwa Näddala-Lehhe“ (1821–1823, 1825) ilmumisest. Eesti ajakirjanduse ajaloos traditsioone loonud väljaande väärikas tähtpäev ei jätnud ükskõikseks tänaste ajalehtede toimetusi. Ilmutati huvitavaid kirjutisi, hinnanguid, võrdlusi nädalalehes avaldatud aastatetaguste ja tänaste sündmuste vahel, toodi esile Masingu tähelepanekute ja õpetussõnade paikapidavust praeguseski ajas, olgu teemaks kliimasoojenemine, metsade raie, huntide ülemäärane kuritegevus vm (vt Sirp¹, Tartu Postimees² jt). Nädalalehe neli aastakäiku oma 1668 leheküljega moodustavad haruldase tekstikogumiku, mis raamatuiks köidetuna püsis talurahva lugemisvarana mitu põlve ja on põnev lugeda tänapäevalgi. Miks? Põhjusi on palju, peatugem neist mõnel.

Lehe sisust

„Marahwa Näddala-Lehhest“ õhkub O. W. Masingu heatahtlikku soovi maarahvast harida, õpetada teda paremini, tulemuslikumalt, jumalasõna vaimus elama. Masing uskus maarahva tulevikku, pidas eesti talupoega arenemisvõimeliseks ning arvas, et igal rahval on õigus kõnelda ja

¹ Tarand, Kaarel 2021. Süstal tarvitseb propagandisti. Sirp, 15.01.

Tarand, Kaarel 2021. Vesi teeb imet, kui mehed seda suus peavad. Sirp, 19.03.

² Aru, Krista 2021. Marahwa Näddala-Leht avas talupojale uue maailma tema õpetuseks ja kasuks. Postimees, 5.01.

haridust saada oma emakeeles. Tema nädalaleht ongi konkreetne näide ühest rahvaharimise võimalusest, ajalehest kui kultuuritegurist oma ajas, 19. sajandi alguskümnendel, mil „haige tervist, vaene abbi, häddalinne kergitust“ igatses.

Eriliselt hinnatav on teemade rohkus, käsitletavate valdkondade kirevus, mis avaldub lehe kõigis aastakäikudes. Masing selgitas talupojast lugejale maailma ja elunähtuste iseärasusi, päikese- ja kuuvarjutust, meteoriite, vulkaane, pakkus uudiseid lähedalt ja kaugelt, jutustas sündmustest ammumöödunud aegadel, väljapaistvatest isikutest, imepärastest leiutistest, tehnikauudistest, ebatavalistest loodusnähtustest jpm. Uudislikele sõnumitele lisas ta pikemaid ülevaateid eri maanurkadest, nagu näiteks Saare- ja Muhumaast, Kuramaast, Narva ja Tartu linnast, iseloomustas kaugete maade, sealhulgas India, Islandi, Norra, Kamtšatka, Koola poolsaare jt geograafiat, nende elanike eluolu.

Rikkalikult on lehes tutvustatud uusi majandamisvõimalusi, toodud praktilisi nõuandeid, näiteid lina- ja humalakasvatusest, jutustatakse kartuli toomisest Euroopasse, kohvimaieusest, uute saeveskite, klaasi- ja riidevabrikute tegevusest, on õpetusi, kuidas kasulikult kaubelda jpm.

Masing pakkus leheveergudel konkreetseid nõuandeid ka tervishoiu kohta, kuidas esmaabi anda, aadrit lasta, kuidas avastati rõugete vastane kaitsepookimine, kuidas lapsi pärast pookimist ja ka leetrite ajal hooldada, hoiatas, et ei maetaks varjusurmas olevaid inimesi, ja õpetas, kuidas ravida marutõbiste koerte või huntide puretuid. Tervislike eluviiside pooldajana laidab ta tubaka tarvitamist ja viina liigset pruukimist.

Tähtsa koha nädalalehe tekstikogumikus moodustavad keele-, kirjandus- ja haridusküsimusi käsitlevad kirjutised, arutlused kirjavara, rahvahariduse ja kooliküsimuste üle. Pikk kirjutis „Trükkitud kirri“ on pühendatud eestikeelse kirikukirjanduse tekke- ja arenguloole. On kirjanduspalasid, näiteks valmina esitatud värsslugu „Päts“ Vändra metsa karudest, mis saksa tudengite lauluna on tuntud siin ja kaugemal. Esimese pääsukesena eesti perioodikas ilmub Masingu oma käega valminud illustatsioon „Maddi Rein“. Rohkesti on kirjutisi, kus Masing võitleb ebausuga ja vaimupimeduse vastu, rumaluse kaotamiseks on vaja häid talurahvakoole, kus „targaste õppetud koolmeistrid“ õpetavad seda, mis talupojale vajalik.

Nädalalehe lugejat võib Masingu oskus ja viis siduda võõrast maast või nähtusest jutustus millegi tuttavaga, mis talupojale oli teada oma

igapäevaelus, ning sõnumite puhul lisab ta selgitusi, mida kirjeldatud sündmus tähendab, on see hea või halb, sisu mõistmist ja kaasaelamist suurendab aine elav esitus. Ajalehe tekstidest kooruvad välja Masingu töökspidamised ja vaated, suur uudisteave, millega leht on teeninud eesti ajakirjanduse ajaloo uurijate kõrge hinnangu, nimetades seda talupojaentsüklopeediaks. Ja talupojajuurtega tänasel eestlaste põlvkonnal võib seda lugedes tekkida tunne, nagu liiguksid oma lapsepõlve.

Keele juurde

On väidetud, et O. W. Masingu nädalalehe neli aastakäiku esindavad 19. sajandi esimese veerandi maakeele parimat kasutust trükisõnas. Siinse kirjutise autor hakkas oma keeleuurijatee alguses asjatundlike kolleegide soovitusel huvituma nädalalehe keelest, eeskätt selle rikkalikust sõnavarast, ja on poole sajandi jooksul kord tihedalt, kord muude ülesannetega seotuna vähem tihedalt püsinud Masingu tekstide kütkeis. Aastal 2020 ilmus toimetajate Külli Habichti ja Külli Prillopi initsiatiivil trükist „Otto Wilhelm Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe“ sõnastik“, mille autorina tahan Oma Keele lugejaile sõnastikus sisalduvat seletada ja Masingu uudset sõnavara, selle eripära esile tuua. Samas pean selgitama, mille alusel olen hinnanud Masingu sõnavara uudsust oma aja kirjakeeles.

Pool sajandit tagasi, kui alustasin, puudusid keeleuurimises arvuti-ajastu võimalused, polnud vana kirjakeele korpust, mis seda võimalust parimal viisil ilmestab. Võrdlesin kõiki nädalalehest registreeritud sõnu Masingu-eelse kõige täiuslikuma A. W. Hupeli sõnaraamatu (1818) ja „Beiträge³“ leiduvate sõnakogudega ning neis leiduva ühissõnavara võisin jätta analüüsist kõrvale. Murdesõnade levikupiirkonnad selgitasin EKI murdekogu üldkartoteegi põhjal, laenulise sõnavara päritolu vastavate keelte sõnaraamatute abil. Võrdluse tulemusena selgus, et „Marahwa Näddala-Lehhe“ uudse ja omanäolise sõnavara moodustavad murdesõnad, võõrsõnad, termini rollis liitsõnad, sõnaühendid, tuletised ning stiili ilmestavad sõnapaarid ja -jadad.

Varasemate sajandite eestikeelne kirjasõna lähtus eeskätt kiriku vajadustest ja oli vaimuliku sisuga, elementaarset infot pakkus lisaks

---

³ Johann Heinrich Rosenplänteri Pärnus toimetatud ajakiri „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache“ (Lisandeid eesti keele lähemaks tundmaõppimiseks), 1813–1832.

kalendrikirjandus. Uut mõttelaadi ja sisu pakkuva talurahvaväljaande tekstide loojana seisis O. W. Masing möödapääsmatu vajaduse ees leida uute mõistete tähistuseks tarvilikke sõnu ja sõnaühendeid. Kust neid võtta?

Võõrsõnad

Keele sõnavara täiendamise levinud võtteks on laenamine teistest keeltest. Nii kasutas Masingki paljude võörkeelte valdajana oma lehes arvukalt võõrsõnu, päritolult kreeka-ladina või prantsuse tüvesid, mis kasutusele tulnud saksa keele kaudu. Teemaaliliselt olulised on ühiskondlik-poliitilisi mõisteid tähistavad sõnad *departemang*, *kantselei*, *kontor*, *parlament*, *senat*; riigiametnike nimetused *konsul*, *minister*; relvajõududega seotud sõnavara *armee*, *brigadir*, *husaar*, *komandör*, *markitant*, *trumpeeter* 'trompetipuhuja', *ulaan* jt. Rohkesti uut sõnavara on finants- ja majandusalalt: *intress*, *kapital*, *krediitkassa*, *oksjon*, *pank*, *pankrot*, *protsent* jt, sealhulgas eri maade rahade nimetusi *imperiaal*, *liir*, *luidoor*, *zlott*.

Arvukas on loodusteaduste mõisteid märkiv sõnavara *boa*, *geiser*, *hüüdra*, *meriino*, *metall* jt. Nende seas on saksa keele sõnu, mis tarvitusele pole jäänud: *bernstein* 'merevaik', *kriiünspann* 'vaserooste', *ungrisvasser* 'lõhnavesi' jt. Inimese arstimisega on seotud *invalid*, *kliinik*, *lantsett* 'kaheteraline nuga'; tehnika alalt *aeronaut* 'õhusõitja', *aerostaat* 'õhupall lendamiseks'; kultuuri valdkonnast näiteks *gümnaasium*, *komödiant*, *koraan*, *klaver*, *magister*. Masing võttis kirjakeeles kasutusele inglise keele laensõnad *punš*, *viski*, *porter* 'kange must õlu'.

Kirjakeeles uudsetena tulevad „Marahva Näddala-Lehhes“ esile vene päritoluga sõnad, mis Masingu kasutusse võisid tulla koduse idamurde mõjul, kus venelastest elanikke on rohkesti: *poolvern* 'poluvern', *poole-usuline*, *purlak* 'vene talupojast rändtööline', *puusta* 'kasutamata, tühi', *rogusk* 'niinekiust riie'. Masing valdas vene keelt ja kasutas ajalehetöös venekeelseid materjale, elati ju tsaaririigis. Nii leiame tekstist vene aja ametinimetusi *prikassik* 'järelevaataja', *sotnik* 'sadakonna ülem', *tentsik* 'teenindav soldat', sõiduvahendeid *kibitka* 'postisaan', *troska* 'voorimehevanker', *rosposka* 'pealt lahtine sõiduk', *ragatka* 'teetõke linnapiiril'. Esimest korda trükisõnas kasutas Masing soome-ugri keeli kõnelevate rahvaste nimetusi: *kareltsi* 'karjala', *ostjaki* 'handi', *permi*, *tseremissi* 'mari', *voguli* 'mansi' rahvas, lisas muid uudislaene *monaster* 'klooster', *ukaas* 'senati kehtestatud seadus, käsk', *tsetvert* 'mahumõõt', *verssok* 'pikkusmõõt' jt.

Kui vaatame esitatud võõrsõnu, nii rahvusvaheliselt tuntuid kui ka vene laene, trükisõnastikus esitatud lausenäidetes, siis näeme, et nende kirjpilt on õige varieeruv ja paljuski erinev tänapäevasest kasutusviisist: kord on tal sõna algul *b, d, g*, kord samas sõnas *p, t, k*. Varieeruvad ka vokaalid: *ü* asemel *i*, *i* asemel *e* jne, eeskujuks enamasti saksa keele märkimisviisi. Kindlad võõrsõnade kasutustavad kujunesid kirjakeeles alles hiljem ÕSide koostamise käigus. Hinnatav on Masingu viis lisada võõrsõnadele tekstis tähendussetusi, see kergendas talupojast lugejal sõnumi mõistmist ja kindlasti ka selle mõju.

Murdesõnad

Kirjakeeled kujunevad kõneldavate kohamurrete baasil ning murdesõnadeks loetakse kirjakeeles sõnu, mis pole tuntud kogu eesti keele alal ega kuulu kirjakeele üldtuntud sõnavarasse. Piir murdesõna ja kirjakeele tavalise sõna vahel on hajuv ja muutuv, sest teatud ajajärgu murdesõna võib osutada hiljem üldtuntud ja kirjakeeles üldiselt kasutusel olevaks sõnaks. See sõltub n-õ sõna saatusest meie kultuuriruumis. Nii mõnedki Masingu murdesõnad on just sellise saatusega.

O. W. Masingu eesti keel toetus Ida- ja Kirde-Eestis kõneldavatele murrakutele. Ta on sündinud Lohusuus Torma murraku alal, ligi 20 aastat töötanud Lüganuse ja Viru-Nigula koguduse pastorina. Keelehuviline hingekarjane õppis tundma oma koguduse liikmete keelt ja on ootuspärane, et ta nädalalehest leiame iseloomulikke ida- ja rannikumurde sõnu: *jultuma* 'julgemaks muutuma', *laamalt* 'laialt', *lantu* 'kaalikas', *pump* 'kõrvits', *põuguline* 'pesupesija', *suurisa* 'vanaisa', *tikas* 'rähn', *umbalasti* 'täiesti alasti, paljalt', *vältama* 'toime tulema, ära elama' jt.

Nädalalehe rahvapärase uudissõnavara põhituumikusse kuuluvad põhja-eesti murretes laiemalt tuntud sõnad *hoopkaupa* 'hulgakaupa, hulgi', *joonelt* 'otsemaid', *krapp* 'klatsija, tühja jutu ajaja', *lool, loolt* 'kaupa, arvult', *läigitama* 'viskama, panema', *naljama* 'nalja tegema, naljatama', *rahk* 'kruus', *selitama* 'nägema; selgelt täpselt nägema' jt.

Idamurde mõju avaldub ka Masingu keele häälikkujus, kus õ-d esineb enam kui mujal Eestis. Kui Masing algatas ja põhjendas õ-hääliku tähistamise vajalikkust meie alfabeedis, nõudes seni kasutusel olnud *o*, õ eristamist (*korv* : *kõrv*; *kört* : *kört*) eraldi märgi abil, leidsid ta ettepaneku vastased õigustatult ka õ-ga liialdamist, tuues näideteks ta tekstides

leiduvaid vaid idamurdelisi keelendeid *õstma, õtse, kõhe, õras pro ostma, otse, kohe, oras*. Pärast pikalt kestnud otsinguid ja katsetusi leidis Masing 1819. aastal trükiladuja Carl Michleri ettepanekus sobiva *õ* märgi, mida kasutas oma väljaannetes, ka nädalalehes, ja mida kasutame tänapäevani.

Kuigi Masing liikus ringi ka Lõuna-Eesti praostkondades, luges, toimetas ja arvustas lõunaeestimurdelisi tekste, ei leia me nädalalehe sõnavaras märkimisväärselt lõunaeestilisi murdesõnu. Ta oli nii kirjas kui ka sõnas aktiivne põhjaeestilise kirjakeele propageerija ja arvas, et kahe kirjakeele järele pole vajadust – põhjaeesti murdeile toetuv kirjakeel on arusaadav ka lõunaeestlastele. „Wõime sedda kül julgeste ja tõemõda teadmisesest tunnistada, et se üks tühhi ja asjata waidlemine olnud, ja weelgi on, kui mõnned sedda püüdwad toetada, et Tarto rahwas Tallina kele kirja ei mõista.“ (MN 1822, 381)

Liitsõnad, sõnaühendid, tuletised

Teame, et sõna on mõistete tähistaja ja uute mõistete lisandumisel meie ellu saame keeles olemasolevaid sõnu liita või ühendada, tekitades sel viisil uue sõna. Nii saab oma keeleainese vael vältida ka vöõrsõnu. Kas teadlikult või intuiitiivselt moodustas O. W. Masing nädalalehes omanõoliselt termineid kirjeldavate liitsõnade ja sõnaühendite näol. Nii näiteks nimetab ta meteoori *tulekiviks, tulepalliks*; observatoorium on *tähtkatsja hoone*, astronoom *tähtkatsjamees*; ekvaator *maavöö*, vulkaan *maakorsten*, nafta *maavaik*, asbest *kivikangas*, skelett *kontmees ehk kuivik*, mineraalid *maas sündivad asjad*, maavarad *maast kaevatavad asjad*, taimeriik *maast kasvavad asjad* jt. Loodusteaduslike mõistete kõrvalt leiame huvitavaid liitsõnu ja sõnaühendeid kultuuri vallast: *kirjakogu* 'arhiiv', *poolsõna* 'silp', *häälega pookstav* 'täishäälik', *maakeele kiri* 'eesti kirjaviis'. Osa kirjeldavaist liitsõnadest on otsetõlked saksa keelest, tihti on see teksti ka ära toodud: *kivisiisi* (Steinkohlen), *mäemees* (Bergleute), *saareselts e. saarestik* (Inselgruppen, Achipel) jt.

Kuigi hoogsam uute sõnade tuletamine liidete abil toimus eesti kirjakeeles hiljem, 19. sajandi teisel poolel, kohtame nädalalehes mitmesuguseid liitelisi nimi-, omadus-, tegu- ja määrsõnu, mis varem kirjakeeles esile ei tule. Toogem näideteks *mine-*, *us-*, *line-* ja *stik-*liitelisi nimisõnu: *vallatsemine* 'vallatus', *valvendamine* 'helendus, elektrivalgus'; *niiskus*, *uimus* 'uimasus'; *kalaline*, *killaline* 'killavoori liige', *rabastik*, *roostik*,

saarestik jt. Varem kasutamata omadussõnu on *kas-*, *ne-* ja *line* liitega: *jahukas* 'jahurikas', *kalakas* 'kalarikas', *perekas* 'rahvarikas, suure perede arvuga'; *kerkne* 'elastne', *ummune* 'umbne, õhuvaene'; *hargiline* 'haraline', *leetsiline* 'leitsakuline, kuum'. On mõned uued *ta-*, *sta-*, *nda-*liitelised tegusõnad: *killutama* 'kildudeks purustama', *klaasitama* 'klaasjaks muutuma'; *kangestama*, *ära väävlistama* 'väävlist puhastama'; *kõrvendama* 'kõrvetama, põletama' jt, arvukalt on *lt-* ja *sti-*liitelisi määrsõnu, tihti samadest tüvedestki: *priskelt* ~ *priskesti*, *teraselt* ~ *terasesti*.

Sõnapaarid

„Marahwa Näddala-Lehte“ lugedes pole raske märgata sünonüümide rikkust ehk sama mõtte kordamist teise väljendiga, ning vastandmõistete ehk antonüümide sagedast paari sidumist. *Ello ja surm: rikkus ja waesus; haigus ja terwis, kuidas kirri ütleb, tullevad Jummalast: temma annab ja wõttab; temma kurwastab ja rõmustab ka jälle, agga kõigis sago temma pühha nimmi austud ja sureks kidetud* (MN 1821, 1). Sõnapaarid oleksid justkui parallelismi ehituskivid, kus osised on omavahel kas tähenduslikus vastanduses (*elu-surm, rikkus-vaesus, haigus-terwis, annab-võtab, kurvas-tab-rõomustab*) või tähenduslikus läheduses (*austud -suureks kiidetud*).

Nädalalehes on rohkem just sünonüümidest koosnevaid sõnapaare. Halbadeist või headest asjadest kirjutades muutub Masing eriti emotsionaalseks ja sõnapaarid arenevad kolmeliikmelisteks või veelgi pikemateks jadadeks, näiteks *meel, mõistus ja tarkus; mõtted, nõud ja igatsemised; priske, lahke ja rõõmus; kore, vali ja liigarmutu; kuri vaim, tont ja kandja; tagakiusamine, tapmine, põletamine ja vere ära valamine; kõrk, suureline, uhke ja kuulus*. Näib, et keeles on üleüldse sünonüüme enam kui antonüüme.

Masingu tekstis leiduvaid sünonüümseid sõnapaare ühendab ja iseloomustab tihti alliteratsioon ja onomatopöa: *riisuma ja rõõvlima, suust ja südamest, tarkus ja tundmine, vilu ja vihmane; raksumise ja paukumisega, kohisemise ja keemisega, vurisemise ja vuhisemisega*. Mõnikord kasutab ta sõnapaarina sama tüve, erinevad on vaid tuletusliited: *rõõm ja rõõmustus, varju heitma ja varjutama, mõistmata ja mõistlik, pettus ja petmine* jt.

Sõnapaaride ja -jadade rikkalik kasutus nädalalehes osutab O. W. Masingu rahvakeele olemuse tunnetamisele, eesti keele stiililiste väljendusvõimaluste tabamisele. See on kindlasti üks põhjustest, mis hoiab üleval lugeja huvi, tekitades emotsioone tekstis pakutava suhtes.

Lõpetuseks

19. sajandi alguskümnendite eesti kirjasõna silmapaistvaim väljaanne Otto Wilhelm Masingu „Marahwa Näddala-Leht“ on köitnud mind sisukuse ja uudse sõnavaraga, aga selle keel tervikuna väärib keeleuurijate süvendatud tähelepanu tulevikuski.

Viidatud kirjandus

Hupel, August Wilhelm 1818. Ehstnische Sprachlehre für beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.

Kingisepp, Valve-Liivi 2020. Otto Wilhelm Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe“ sõnastik. Toimetajad Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kingisepp, Valve-Liivi 1991. Mida uut tõi „Marahwa Näddala-Leht“ eesti kirjakeele sõnavarasse? – Eesti ajakirjanduse ajaloost VIII. Tartu: Tartu Ülikool, 8–16.

OK